International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2025; 2(2): 73-76
© 2025 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 14-04-2025
Accepted: 28-04-2025
Publish : 30-04-2025

Dr. Sushant Pradhan
Guest Faculty,
Department of Sanskrit,
Utkal University, Vani Vihar,
BBSR- 751004

Correspondence:
Dr. Sushant Pradhan
Guest Faculty,
Department of Sanskrit,
Utkal University, Vani Vihar,
BBSR- 751004

उपनिषदां नैतिकाध्यात्मिकमूल्यबोधः- एकं समालोचनात्मकमध्ययनम्

Dr. Sushant Pradhan

सारांशः

उपनिषदः भारतीयचिन्तनपरम्परायाः दार्शनिकमूलाधारभूताः ग्रन्थाः सन्ति। तेषु केवलं ब्रह्मविद्यायाः अथवा मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपादनं न दृश्यते, अपि तु मानवजीवनस्य नैतिकाध्यात्मिकपरिष्काराय आवश्यकानां मूल्यानां विस्तृतं विवेचनमपि लभ्यते। शौचम्, सत्यम्, धर्मः, अहिंसा, श्रद्धा, दानम्, दया, अस्तेयम्, मनोनिग्रहः, आहारशुद्धिः, विद्या-अविद्ययोः विवेकः इत्यादयः मूल्यविषयाः उपनिषदां जीवनदृष्टेः अनिवार्याङ्गानि सन्ति। उपनिषदां दृष्टौ नैतिकता केवलं सामाजिकनियमपालनं न, अपि तु आत्मशुद्धेः, चित्तप्रसादस्य, ब्रह्मज्ञानस्य च साधनं वर्तते। तत्र शौचं साधकस्य अन्तर्बाह्यशुद्धेः आधारः, सत्यं जीवनस्य परमं नैतिकमूल्यम्, धर्मः कर्तव्यबोधस्य नियामकः, अहिंसा सर्वभूतहितभावस्य प्रतीकं च भवति। एवं श्रद्धा ज्ञानमार्गस्य प्रेरिका, दानं सामाजिकसमन्वयस्य साधनम्, दया सार्वभौममानवतायाः अभिव्यक्तिः, आहारशुद्धिः चित्तशुद्धेः कारणं च प्रतिपाद्यते। प्रस्तुतलेखे उपनिषदां नैतिकाध्यात्मिक-मूल्यदृष्टेः स्वरूपं समालोचनात्मकरीत्या विविच्यते। अस्मिन् अध्ययनस्य उद्देश्यं उपनिषदां मूल्यचिन्तनं केवलं आध्यात्मिकमोक्षपरम्परायामेव न, अपि तु व्यावहारिकजीवनस्य नैतिकनिर्माणेऽपि कथं महत्त्वपूर्णं वर्तते इति प्रतिपादयितुं वर्तते।

मुख्यशब्दाः

उपनिषदः, नैतिकमूल्यम्, आध्यात्मिकमूल्यम्, शौचम्, सत्यम्, धर्मः, अहिंसा, श्रद्धा, दानम्, दया, विद्या, अविद्या, मनोनिग्रहः, आहारशुद्धिः, आत्मशुद्धिः।

प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां उपनिषदः सर्वोच्चं स्थानं धारयन्ति। वेदान्तशब्देन प्रायः उपनिषदामेव बोधः क्रियते, यतः तेषु वेदस्य दार्शनिकपरिणतिः, आध्यात्मिकगम्भीरता, जीवनमूल्यानां सूक्ष्मविवेचनं च दृश्यते। उपनिषदां प्रधानप्रतिपाद्यं ब्रह्म, आत्मा, जगत्, मोक्षः, विद्या, अविद्या इत्यादीनां तत्त्वचिन्तनं यद्यपि अस्ति, तथापि तत्र प्रतिपादितं दर्शनं केवलं तत्त्वमीमांसात्मकं न भवति। तत् जीवनव्यवहारस्य, चरित्रनिर्माणस्य, नैतिकसंयमस्य, सामाजिकसमन्वयस्य च आधारभूतं वर्तते।

उपनिषदां दृष्टौ मनुष्यजीवनस्य परमलक्ष्यं आत्मसाक्षात्कारः अस्ति। किन्तु आत्मसाक्षात्कारः केवलं बौद्धिकज्ञानस्य फलरूपेण न प्राप्यते। तस्य कृते साधकस्य जीवनं शुद्धं, सत्यनिष्ठं, धर्मनियमितं, अहिंसाप्रधानं, श्रद्धायुक्तं, संयमसम्पन्नं च भवितव्यम्। अतः उपनिषदः ज्ञानमार्गस्य प्रतिपादकाः सन्तः अपि नैतिकमूल्यानां महत्त्वं सर्वथा स्वीकुर्वन्ति। नैतिकता विना आध्यात्मिकता अस्थिरा, तथा आध्यात्मिकता विना नैतिकता गाम्भीर्यहीना इति उपनिषदां मूलदृष्टिः मन्यते।

अस्य अध्ययनस्य मुख्यविषयः अस्ति—उपनिषदां नैतिकाध्यात्मिकमूल्यदृष्टिः। अत्र शौचम्, सत्यम्, धर्मः, अहिंसा, श्रद्धा, दानम्, दया, अस्तेयम्, आहारशुद्धिः, विद्या-अविद्ययोः विवेकः इत्यादीनां मूल्यानां समालोचनात्मकं विवेचनं क्रियते। विशेषतः अत्र दृष्टव्यं यत् उपनिषदां मूल्यचिन्तनं केवलं व्यक्तिगतसाधनायै न, अपि तु सामाजिकजीवनस्य समन्वयाय, लोकहिताय, मानवतायाः स्थापनायै च उपयुक्तम् अस्ति।

1. उपनिषदां नैतिकाध्यात्मिकमूल्यदृष्टेः स्वरूपम्

उपनिषदां नैतिकाध्यात्मिकमूल्यदृष्टिः अद्वितीयं स्वरूपं वहति। सामान्यतया नैतिकता इत्युक्ते सदाचारः, सत्यवादिता, अहिंसा, परोपकारः, संयमः इत्यादीनां बोधः भवति। किन्तु उपनिषदां दृष्टौ एते सर्वे मूल्यविषयाः आत्मविद्यया सह सम्बद्धाः सन्ति। उपनिषदः मन्यन्ते यत् आत्मतत्त्वस्य अवबोधाय साधकस्य अन्तःकरणशुद्धिः अनिवार्या। अन्तःकरणशुद्ध्यै नैतिकमूल्यानां आचरणं आवश्यकं भवति।

तैत्तिरीयोपनिषदि "सत्यं वद, धर्मं चर" इति आदेशः केवलं लौकिकसदाचारस्य उपदेशः न, अपि तु जीवनस्य समग्रनैतिक-नियमनस्य सूत्ररूपः अस्ति।[1] सत्यस्य आचरणं धर्मस्य पालनं च उपनिषदां जीवनदृष्टेः मूलाधारौ स्तः। एतेन ज्ञायते यत् उपनिषदां मते ज्ञानं कर्मणा पृथक् न, अपि तु नैतिकजीवनस्य परिपक्वतया सह संयुक्तं भवति।

उपनिषदां आध्यात्मिकता आत्मा-ब्रह्मणोः ऐक्यबोधे प्रतिष्ठिता अस्ति। यः सर्वभूतेषु आत्मतत्त्वं पश्यति, तस्य हृदये हिंसा, द्वेषः, असत्यं, अन्यायः, परपीडा वा स्थातुं न शक्नुवन्ति। अतः अद्वैतदृष्टिः नैतिकजीवनस्य गहनतमं दार्शनिकमूलम् अस्ति। ईशावास्योपनिषदः "ईशावास्यमिदं सर्वम्" इति प्रतिपाद्य जगतः सर्वात्मकदृष्टिं प्रस्तौति।[2] एषा दृष्टिः मनुष्यं त्यागशीलं, संयमशीलं, अहिंसापरायणं च करोति।

2. शौचस्य आध्यात्मिकमहत्त्वम्

शौचं भारतीयनैतिकचिन्तने अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं मूल्यं वर्तते। शौचस्य सामान्यः अर्थः बाह्यशुद्धिः इति गृह्यते, किन्तु उपनिषदां दृष्टौ शौचस्य क्षेत्रं शरीरात् मनसि, मनसः वाचि, वाचः आहारे, आहारात् चित्ते च विस्तृतं भवति। अतः शौचं केवलं देहसम्बद्धं न, अपि तु अन्तःकरणसम्बद्धमपि अस्ति।

छान्दोग्योपनिषदि आहारशुद्धेः अत्यन्तं सूक्ष्मं महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति—"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः।"[3] अनेन स्पष्टं भवति यत् उपनिषदां दृष्टौ आहारस्य सम्बन्धः केवलं शरीरपोषणेन न, अपि तु मनःशुद्ध्या, स्मृतिस्थैर्येण, आध्यात्मिक-विकासेन च अस्ति। शुद्धः आहारः शुद्धं मनः जनयति, शुद्धं मनः आत्मचिन्तनाय समर्थं भवति।

शौचस्य आध्यात्मिकमहत्त्वं यतो हि अशुद्धचित्तः साधकः न आत्मविवेकं कर्तुं शक्नोति। रागद्वेषमलिनं मनः सत्यज्ञानस्य पात्रं न भवति। अतः उपनिषदः साधकं बाह्याचारशुद्धेः अपेक्षया अधिकं आन्तरिकशुद्धौ प्रेरयन्ति। आन्तरिकशुद्धिः सत्य, दया, अहिंसा, दान, श्रद्धा, संयम इत्यादीनां आचरणेन उत्पद्यते। एवं शौचं सर्वेषां नैतिकाध्यात्मिकमूल्यानां आधारभूतं मूल्यं भवति।

3. सत्यस्य परममूल्यत्वम्

उपनिषदां नैतिकदृष्टौ सत्यं परमं मूल्यं वर्तते। सत्यं केवलं वाक्यसत्यं न, अपि तु अस्तित्वस्य, ज्ञानस्य, आचरणस्य च मूलं तत्त्वम् अस्ति। उपनिषदां मते ब्रह्मैव परं सत्यम्। अतः सत्याचारः ब्रह्मदृष्टेः व्यावहारिकरूपं भवति।

तैत्तिरीयोपनिषदि आचार्यः शिष्यं प्रति उपदिशति—"सत्यं वद, धर्मं चर।"[4] अयं उपदेशः भारतीयशिक्षापरम्परायाः नैतिकाधारं स्पष्ट-यति। विद्याप्राप्तेः अनन्तरं शिष्यस्य प्रथमं कर्तव्यं सत्यपालनं तथा धर्माचरणं भवति। अत्र सत्यं ज्ञानस्य बाह्यफलरूपेण प्रतिष्ठितं दृश्यते। यः शिक्षितः अस्ति किन्तु सत्यनिष्ठः नास्ति, तस्य शिक्षा उपनिषदां दृष्टौ अपूर्णा भवति।

मुण्डकोपनिषदि अपि "सत्यमेव जयते नानृतम्" इति सत्यस्य विजयरूपं प्रतिपादितम् अस्ति।[5] असत्यं क्षणिकं लाभं दातुं शक्नोति, किन्तु नित्यं कल्याणं केवलं सत्येनैव सम्भवति। सत्यं साधकस्य अन्तःकरणं दृढं करोति, समाजे विश्वासं निर्माति, धर्मस्य स्थापनां करोति, आत्मज्ञानस्य मार्गं च प्रशस्तं करोति।

4. धर्मस्य व्यापकं स्वरूपम्

उपनिषदां धर्मदृष्टिः अत्यन्तं व्यापकस्वरूपा अस्ति। धर्मः केवलं कर्मकाण्डः, जातिनियमः, बाह्याचारः वा न भवति। सः जीवनस्य नैतिकनियमनम्, कर्तव्यबोधः, सत्यपालनम्, आत्मसंयमः, गुरुजन-सेवा, मातापितृभक्ति, अतिथिसत्कारः, लोकहितभावः इत्यादीनां समन्वितरूपं वर्तते।

तैत्तिरीयोपनिषदः शिष्यं प्रति "मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव" इति निर्देशं ददाति।[6] अत्र धर्मस्य सामाजिकरूपं स्पष्टं भवति। माता, पिता, गुरु, अतिथि इत्यादिषु देवभावनया व्यवहारः भारतीयसंस्कृतेः नैतिकमानदण्डः अस्ति। धर्मः अत्र केवलं आत्मकल्याणस्य साधनं न, अपि तु सम्बन्धानां पवित्रीकरणस्य मार्गः अस्ति।

धर्मस्य उपनिषद्परम्परायां एकं महत्त्वपूर्णं लक्षणं अस्ति—कर्तव्यस्य निःस्वार्थपालनम्। यः धर्मं स्वार्थलाभाय न, अपि तु सत्य, ऋत, लोकहित, आत्मोन्नति च इत्येषां कृते आचरति, स एव वास्तवि-कधर्ममार्गे प्रवर्तते। धर्मः अतः व्यक्ति, परिवार, समाज, आध्यात्मिकता च एतेषां मध्ये सेतुरूपेण कार्यं करोति।

5. अहिंसायाः सार्वभौममूल्यत्वम्

अहिंसा भारतीयनैतिकचिन्तनस्य सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं मूल्यं वर्तते। उपनिषदां अद्वैतदृष्टौ अहिंसाया दार्शनिकं मूलं निहितम् अस्ति। यः सर्वेषु भूतेषु आत्मानं पश्यति, स कथं परपीडां कर्तुं शक्नोति? अतः अहिंसा केवलं बाह्यहिंसाया अभावः न, अपि तु सर्वभूतानुकम्पा, दया, मैत्री, समदृष्टि च इत्येतैः संयुक्ता वृत्तिः अस्ति।

ईशावास्योपनिषद् सर्वं जगत् ईश्वरमयम् इति दृष्टिं प्रतिपादयति।[7]

एषा दृष्टिः मनुष्ये त्यागं, संयमं, अपरिग्रहं, अहिंसां च जनयति। हिंसा तदा एव जायते यदा मनुष्यः अन्यं स्वात् पृथक्, हीनं, भोग्यं वा मन्यते। किन्तु उपनिषदां सर्वात्मभावना मनुष्यं सर्वभूतेषु आत्मीयतां द्रष्टुं शिक्षयति।

अहिंसा सामाजिकदृष्ट्या अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति। हिंसया द्वेषः, भयम्, अस्थैर्यं, अशान्तिः च वर्धन्ते। अहिंसया तु विश्वासः, सहअस्तित्वम्, करुणा, शान्तिः च स्थापिताः भवन्ति। अतः उपनिषदां

अहिंसादृष्टिः वैयक्तिकसाधनायाः विषयः सती अपि सार्वभौममान-वमूल्यरूपेण स्वीकरणीया अस्ति।

6. विद्या-अविद्ययोः विवेकः

उपनिषदां मूल्यचिन्तने विद्या-अविद्ययोः विवेकः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। मुण्डकोपनिषदि परा च अपरा च द्वे विद्ये प्रतिपादिते।[8] अपरा विद्या वेदाङ्गादिशास्त्रज्ञानं ददाति, परा विद्या तु अक्षरब्रह्मणः ज्ञानं जनयति। अनेन उपनिषदः ज्ञानस्य स्तरभेदं दर्शयन्ति। सर्वं बौद्धिकज्ञानं परमार्थज्ञानं न भवति; यत् ज्ञानं आत्मतत्त्वस्य अनुभूतिं जनयति, तदेव परमं ज्ञानम्।

अविद्या केवलं अज्ञानम् इति न, अपि तु आत्मस्वरूपविस्मृतिः अस्ति। मनुष्यः देहं, मनः, इन्द्रियाणि, धनं, पदं, भोगं च आत्मतया गृह्णाति; एषा अविद्या। विद्या तु मनुष्यं अस्मात् भ्रान्तिबन्धनात् विमोचयति। अतः विद्या नैतिकजीवनस्य अपि आधारः अस्ति, यतः आत्मबोधात् अहंकारः, लोभः, हिंसा, असत्यं च क्षीयन्ते।

ईशावास्योपनिषद् विद्या-अविद्ययोः समुचितं विवेकं प्रतिपादयति।[9]

अत्र जीवनस्य समग्रदृष्टिः दृश्यते। लौकिकज्ञानस्य अपि स्थानं अस्ति, किन्तु तस्य परमार्थज्ञानाधीनता अपेक्षिता। आधुनिकजीवनेऽपि अयं सन्देशः महत्त्वपूर्णः, यतः केवलं सूचना अथवा कौशलं मनुष्यं नैतिकं न करोति; आत्मबोधः, विवेकः, मूल्यशिक्षा च अनिवार्याः भवन्ति।

7. मनोनिग्रहः आत्मविकासश्च

उपनिषदां दृष्टौ मनः मानवजीवनस्य केन्द्रभूतं तत्त्वम् अस्ति। मन एव इन्द्रियाणां प्रेरकः, कर्मणां कारणं, बन्धस्य मोक्षस्य च साधनं भवति। अशान्तं मनः साधकं बाह्यविषयेषु विक्षिपति; निगृहीतं मनः तु आत्मचिन्तनाय सक्षमं भवति।

कठोपनिषदि रथदृष्टान्तेन शरीरम्, इन्द्रियाणि, मनः, बुद्धिः, आत्मा च इत्येषां सम्बन्धः अत्यन्तं सुबोधरीत्या प्रतिपादितः।[10] तत्र आत्मा रथी, शरीरं रथः, बुद्धिः सारथिः, मनः प्रग्रहः, इन्द्रियाणि अश्वाः इति निरूपितम्। अस्य दृष्टान्तस्य तात्पर्यं यत् मनोनिग्रहं विना आत्ममार्गे स्थैर्यं न सम्भवति।

मनःशुद्धिः तथा मनोनिग्रहः शौच, सत्य, अहिंसा, दान, श्रद्धा, आहारशुद्धि इत्यादीनां मूल्यानां आचरणेन सिध्यतः। मनोविजयः उपनिषदां नैतिकाध्यात्मिकसाधनायाः प्रमुखं लक्ष्यं भवति। आधुनिकसन्दर्भेऽपि मानसिकतनाव, असन्तोष, लोभ, स्पर्धा, हिंसा इत्यादीनां निवारणाय उपनिषदां मनोनिग्रहदृष्टिः अत्यन्तं उपयोगिनी अस्ति।

8. श्रद्धा, दानं दया च

श्रद्धा उपनिषदां आध्यात्मिकमार्गे मूलप्रेरिका वर्तते। श्रद्धा विना ज्ञानमार्गः न प्रवर्तते। श्रद्धा अन्धविश्वासः न, अपि तु गुरुशास्त्रवाक्येषु युक्तिपूर्वकं विश्वासः, साधनायां स्थैर्यं, आत्मविद्यायां आन्तरिकनिष्ठा च भवति। भगवद्गीतायामपि “श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्” इति श्रद्धायाः ज्ञानसाधनत्वं प्रतिपादितम्।[11]

दानमपि उपनिषदां नैतिकाध्यात्मिकदृष्टौ महत्त्वपूर्णं मूल्यं वर्तते। तैत्तिरीयोपनिषदि “श्रद्धया देयम्, अश्रद्धया अदेयम्” इति दानस्य मर्यादा प्रतिपादिता।[12] अत्र दानं केवलं वस्तुप्रदानं न, अपि तु श्रद्धा, विनय, लज्जा, संविद् इत्यादिभिः संयुक्तं नैतिककर्म भवति। दानेन लोभक्षयः, परोपकारभावः, सामाजिकसमता च वर्धन्ते।

दया सर्वभूतानुकम्पारूपा नैतिकवृत्तिः अस्ति। उपनिषदां सर्वात्मभावना दयायाः आध्यात्मिकमूलं ददाति। यः अन्येषु आत्मभावं पश्यति, तस्य हृदये दया स्वयमेव उदेति। दया, दान, अहिंसा, मैत्री इत्येते परस्परं सम्बद्धाः मूल्यविषयाः सन्ति।

9. आहारशुद्धिः चित्तशुद्धिश्च

उपनिषदां मूल्यचिन्तने आहारस्य विषयः विशेषमहत्त्वं धारयति। आहारः केवलं देहस्य पोषणं न करोति, अपि तु मनसः गुणात्मकस्थितिमपि प्रभावितं करोति। छान्दोग्योपनिषदः आहारशुद्धेः सत्त्वशुद्ध्या सह सम्बन्धं प्रतिपादयति।[13] एतेन स्पष्टं भवति यत् उपनिषदां दृष्टौ शरीर, मन, प्राण, चित्त, ज्ञान इत्येते परस्परसम्बद्धाः सन्ति।

अशुद्धः, अतिमात्रः, राजसिकः अथवा तामसिकः आहारः मनसि चञ्चलता, आलस्यं, प्रमादं वा जनयितुं शक्नोति। शुद्धः, सात्त्विकः, मर्यादितः आहारः तु मनसि प्रसादं, स्थैर्यं, स्मृतिशुद्धिं च जनयति। अतः आहारशुद्धिः साधकस्य नैतिकाध्यात्मिकजीवनस्य व्यवहारिकाधारः भवति।

अस्मात् दृष्ट्या उपनिषदां आहारचिन्तनं केवलं धार्मिकनियमः न, अपि तु मनोवैज्ञानिकं तथा आध्यात्मिकं तत्त्वम् अस्ति। आधुनिकजीवने आहार, स्वास्थ्य, मनःस्थितिः, कार्यक्षमता इत्यादीनां सम्बन्धे बहु चर्चा दृश्यते। उपनिषदां आहारशुद्धिदृष्टिः अत्र अपि प्रासङ्गिकी अस्ति।

उपसंहारः

उपर्युक्तविवेचनात् स्पष्टं भवति यत् उपनिषदां नैतिकाध्यात्मिकमूल्यदृष्टिः भारतीयचिन्तनपरम्परायाः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। उपनिषदः यद्यपि ब्रह्मविद्यायाः प्रधानग्रन्थाः सन्ति, तथापि तेषु प्रतिपादितं ज्ञानं नैतिकजीवनात् पृथक् नास्ति। शौचं, सत्यं, धर्मः, अहिंसा, श्रद्धा, दानं, दया, अस्तेयम्, आहारशुद्धिः, मनोनिग्रहः, विद्या-अविद्ययोः विवेकः च इत्यादयः मूल्यविषयाः आत्मसाक्षात्कारमार्गस्य अविभाज्याङ्गानि सन्ति।

उपनिषदां विशेषता एषा यत् तानि नैतिकतां केवलं बाह्यनियमरूपेण न पश्यन्ति, अपि तु आत्मविद्यायाः साधनरूपेण प्रतिपादयन्ति। यः मनुष्यः सत्यनिष्ठः, धर्मशीलः, अहिंसकः, शुद्धचित्तः, दयालुः, श्रद्धावान्, संयमी च भवति, स एव ब्रह्मज्ञानस्य योग्यः भवति। अतः उपनिषदां नैतिकता आध्यात्मिकता च परस्परपूरके स्तः। समकालीनसमाजे उपनिषदां मूल्यदृष्टिः व्यक्तिचरित्रनिर्माणे, सामाजिक सौहार्दे, शिक्षायाः मानवीकरणे, विश्वशान्तौ, आध्यात्मिक-

जागरणे च महत्त्वपूर्णा अस्ति। अतः उपनिषदां नैतिकाध्यात्मिकमूल्यानां अध्ययनं केवलं शास्त्रीयचर्चा न, अपि तु आधुनिकमानवजीवनस्य पुनर्निर्माणाय आवश्यकं मार्गदर्शनम् इति निश्चयेन वक्तुं शक्यते।

पादटिप्पण्यः

1. तैत्तिरीयोपनिषद् १.११.१ -"सत्यं वद, धर्मं चर।"
2. ईशावास्योपनिषद् १ -"ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।"
3. छान्दोग्योपनिषद् ७.२६.२ - "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः।"
4. तैत्तिरीयोपनिषद् १.११.१।
5. मुण्डकोपनिषद् ३.१.६ - "सत्यमेव जयते नानृतम्।"
6. तैत्तिरीयोपनिषद् १.११.२ - "मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव।"
7. ईशावास्योपनिषद् १।
8. मुण्डकोपनिषद् १.१.४–५ - "द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च।"
9. ईशावास्योपनिषद् ९–११।
10. कठोपनिषद् १.३.३–९।
11. भगवद्गीता ४.३९ - "श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्।"
12. तैत्तिरीयोपनिषद् १.११.३ - "श्रद्धया देयम्, अश्रद्धया अदेयम्।"
13. छान्दोग्योपनिषद् ७.२६.२।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. रामस्वामी, एस्. वेदोपनिषत्सु मानवमूल्यानि, भारतीयविद्याभवनम्, बेङ्गलूरु, १९९८।
2. जयषण्मुगम्, एन्. उपनिषदः,मूलग्रन्थानाम् अध्ययनम्, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २०१६।
3. गेडेन, ए. एस्. उपनिषदां दर्शनम्, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २०१७।
4. राधाकृष्णन्, एस्. भारतीयदर्शनम्, प्रथमः खण्डः, दिल्ली, १९९४।
5. सिन्हा, जदुनाथः, नीतिशास्त्रस्य परिचयः, न्यू सेन्ट्रल बुक एजेन्सी, कलकत्ता, १९९०।
6. शाङ्करभाष्यसमेताः दशप्रधानोपनिषदः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, २००७।
7. शास्त्री, पण्डितजगदीशः, उपनिषत्सङ्ग्रहः, मोतीलाल बनारसी-दास, १९७०।
8. स्वामी गम्भीरानन्दः, छान्दोग्योपनिषद्। मायावती, पिथौरागढम्, द्वितीयं संस्करणम्, १९९२।
9. स्वामी कृष्णानन्दः, बृहदारण्यकोपनिषदः सारः, द डिवाइन लाइफ सोसाइटी, शिवानन्दनगरम्, टेहरी, उत्तरप्रदेशः, प्रथमं संस्करणम्, १९७७।
10. पॉल् ड्यूसेन्, उपनिषदां दर्शनम्, डोवर पब्लिकेशन, न्यूयॉर्क्, १९६६।